

Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem

Művelődés- és Kultúratörténeti Tanszék

Zsidó Kultúratörténet Mesterszak, II. évfolyam

OTDK dolgozat

A Cymbalista Zsinagóga a hagyomány láncolatában
Zsidó szent tér a kortárs építészetben

Témavezető: Prof. Dr. Gábor György

Készítette: Bársony István
Budapest, 2025. január 14.

Tartalomjegyzék

<i>Bevezető</i>	<i>2</i>
<i>Szent tér - Zsidó szent tér</i>	<i>3</i>
<i>A zsinagógaépítészet kialakulása</i>	<i>5</i>
<i>A zsinagógaépítészet alakváltozásai</i>	<i>9</i>
<i>A kortárs zsidó szakrális építészet nemzetközi és izraeli kontextusa</i>	<i>12</i>
<i>Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ</i>	<i>14</i>
<i>Kortárs zsidó szent tér</i>	<i>23</i>
<i>Befogadás - Élmény</i>	<i>25</i>
<i>A zsidó szent tér képlete - konklúzió.....</i>	<i>27</i>
<i>Felhasznált szakirodalom.....</i>	<i>31</i>

Képmelléklet

Rezümé

Bevezető

Hipotézisem szerint a zsidó szakrális tér, azaz a zsinagóga a kortárs építészet nyelvén is hitelesen megfogalmazható, mivel a judaizmus szent terének vizuális manifesztációja korszakok és építészeti formanyelvek felett álló, időtlen műfajt testesít meg.

Tanulmányomban Mario Botta ezredfordulón épült Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központjának (1. kép) az elemzése révén beazonosítom a zsidó szakrális tér jellegzetességeit, valamint feltárom a zsidó szent tér sajátosságait, ugyanakkor alakváltozásainak fordulópontjait is, a jeruzsálemi Szentély isteni, azaz transzcendens eredetű¹ archetípusától a Cymbalista Zsinagógáig ívelő hagyomány láncolatát. Megvizsgálom, milyen eszmei, vallásfilozófiai koncepció mentén komponálható meg a zsidó szent tér, melynek architektúrája nemcsak a profán dimenziótól, de akár más monoteista (iszlám, kereszténység) szakrális tértől is képes megkülönböztetni a zsinagógát. Kutatásom lényegi fókuszában az áll, hogy létezik-e valamiféle materiális és immateriális elemekkel operáló képlet, ami alapján definiálható lehet a zsidó szent tér, és annak építészeti nyelve.

A zsinagógaépítészet rendkívül komplex műfaj, amely amellett, hogy a zsidóság adott korszakainak univerzális (szellemi, társadalmi, művészeti, gazdasági, kulturális) kontextusában a zsidó közösségek státuszát is reprezentálja, a judaizmus évezredekén átívelő diverzitását is megtestesíti. Tanulmányomban bemutatom, hogy a zsidó szent földön megépült Cymbalista Zsinagóga minden elemében a zsidó hagyomány láncolatába illeszkedik, és a judaizmus komplex eszmeiségét tükrözi a lokációtól kezdve, az építettői koncepción át, a Mario Botta alkalmazta reflektív architektúrával bezárólag, továbbá kifejtem, hogy mindezeket hogyan képes a tervező az építészeti minőség és a transzcendens atmoszféra szintézisével harmonikus egységbe foglalni.

A legmagasabb fokú építészet mindig is a szent tér megalkotására tett kísérletben öltött testet, hiszen az anyagi világban manifesztálódó architektúra ebben az esetben elsősorban spirituális tartalomnak biztosít formát. A szakrális építészet kihívása, hogy anyagból formálja meg az anyagtalan, transzcendens atmoszférát. A szenthez, szent térhez való viszonyunk alapvetően vallástól független, univerzális értékek mentén azonosítható be, ugyanakkor a beavatottság nélkülözhetetlen faktor az értelmezés és megtapasztalás szintjén, hiszen egészen mást jelent pusztán csak hinni az érzékfelettiben, mint azt át is élni.² A tanulmány, amely

¹„És készítsenek nékem szent hajlékot, hogy ő közöttök lakozzam. Mindenestől úgy csináljátok, amint én megmutatom néked a hajléknak formáját, és annak minden edényeinek formáját.” 2Móz 25:8-9

² Vö. Otto, Rudolf: *A szent*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 168.

alapvetően a zsidó szakrális építészetre fókuszál, de sok tekintetben a szent tér univerzális formulája a kulcskérdése, vizsgálati halmazának két képzeletbeli végpontján a jeruzsálemi Szentély és Botta Cymbalista Zsinagógája áll. Ahhoz, hogy a kortárs építészet és a szent tér viszonyát elemezzem, a történeti, vallásfilozófiai háttér mellett, a válasz kibontásához kortárs fizikai (lokáció, funkció) és szellemi (társadalmi, eszmei) kontextusában is vizsgálom a Cymbalista Zsinagógát, így azt jelenidőben is értelmezem, és a releváns összefüggések alapján pozicionálom. A lehetséges válaszokért, a tér-idő-vallás(filozófia) koordinátarendszerében elemzem a tanulmány központi tárgyát, a kortárs építészet egyik legkarakteresebb alkotójának, Mario Botta (1943) svájci építész Tel-Aviv Egyetem központi terén álló zsinagógaépületét.

Szent tér – zsidó szent tér

Mielőtt a szent tér konkrét építészeti vizualizációjára rátérek, magát a szent tér fogalmát érdemes körbejárni, ami a szakrális építészet tekintetében elengedhetetlen. A szent tér építészeti megfogalmazása, beazonosítása jelenti a legnagyobb kihívást nemcsak az alkotó számára, de a kutató számára is. A szent tér érzékeléséhez, észleléséhez a szakrális tér megfogalmazása egy olyan lehetőség, aminek hatása révén maga a szent tér tapasztalati módon jelenhet meg.³ Az érzékelés és forma kölcsönhatása révén a képzettársításokért cserébe a tér kiterjesztett aurája további mentális és fizikai struktúrákat szabadít fel.⁴ Általánosságban a szakrális teret a profán, hétköznapi tértől a kiemelt szerepe különíti el. A szent térhez valamilyen kiemelt esemény, csoda vagy emlék kapcsolódik, funkcionális szempontból pedig ez a tér a szertartás tere is lehet. Ilyenformán tehát, olyan transzcendens többletjelentéssel bíró hely, ahol eltérő szabályok érvényesek. A *szent* teljességet, abszolútumot, azaz időn kívüliséget is jelent.⁵ Maga a szent tér is időn kívüli tehát, a judaizmusban pedig a hagyomány láncolata az, ami garancia az időbeli folytonosságra, és ezáltal a szakrális tér az időtlenség ígértét is magában hordozza. A szent térként megfogalmazott szakrális építészet feladata, hogy ezt az ígértet beteljesítse.

Az időbeliség folytonosságának garanciája az, hogy az emlékezés formája időben és térben konkrét legyen, azaz egy bizonyos helyhez és adott napokhoz kötődjön.⁶ A zsinagóga mint szent tér az emlékezés helye is: „A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek [*lieux de mémoire*], mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek [*milieux*]

³ Uo.

⁴ Vö. Pallasmaa, Juhani: *A bőr szemei*, Typotex, Budapest, 2018, 13.

⁵ Ahogy például a héber nyelv is akkor lesz szent, amikor már nem beszélük, a föld is akkor lesz szent föld, amikor elszakadnak tőle, ami hétköznapi, múlandó az egyben profán is.

⁶ Vö. Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2018, 39.

de mémoire].”⁷ A zsinagóga az emlékezés térbeli kiterjesztéseként a judaizmus számos rétegének integrálását is megköveteli, hiszen a zsinagóga a szakrális funkción túl, a szent szöveg olvasásának és a szent tudás átadásának a helye is (lásd 3. kép).⁸ Magához a zsidó szent térhez Jonathan Sacks rabbi gondolata segíthet közelebb vinni minket: „A zsidó gondolkodás ragaszkodik hozzá, hogy az igazságok időben és térben pontosan meghatározottak legyenek. Megkülönböztet szent idöket (a hetedik nap, hetedik hónap, hetedik év és maguk az évfordulók). Vannak szent emberek (Izrael népe, leviták, papok). És van a szent tér: Izrael, azon belül Jeruzsálem, azon belül a Szentély, és azt megelőzően a sivatagi sátor és a Szentek Szentjének tere.”⁹

Bár azt gondolhatnánk, hogy a zsinagóga, olyan szakrális hely, ami a judaizmust táplálja, ez pont fordítva igaz, a zsinagóga csak eszköze a judaizmusnak: „A zsinagóga olyan hely, amelyet a célnak megfelelő használat, az imádkozás és a tanulás tesz szentté. Mint intézmény a hit követelményeinek megfelelő funkciókat tölt be: az imádkozás, a tanulás, a közösségi és szociális tevékenység színhelye. A zsidó közösség vallási életének és összetartó erejének biztosítékául is szolgál. A zsinagóga azonban mindössze eszköze a zsidó hitnek.”¹⁰

Ugyan a szakrális építészet az építőművészet legmagasabb szintje, mégis csak igen ritka esetben valósul meg az, amit talán előre tervezni sem lehet, jelesül az, hogy létrejön egy nehezen megfogalmazható áldott pillanat: örök harmónia tartalom, forma, helyszín, illetve Isten és ember között, vagyis a szent tér. Hiszen a szakrális építészet legnagyobb kihívása az, hogy Isten házáat úgy kell felépíteni, hogy egyszerre feleljen meg a transzcendens isteni előírásoknak és a funkcionális elvárásoknak, mind a liturgia, mind a közösség igényeit szem előtt tartva, és egyben megteremtse azt a fizikai és spirituális szempontból is időtálló teret, ahol ember és Isten, ég és föld kapcsolatba léphet egymással.¹¹ Tehát a kihívás lényege, hogy formába kell önteni a transzcendens, spirituális élmény lehetőségét.

A zsidó szent tér kapcsán a rabbinikus irodalom is gazdag forrásként szolgálhat: „A templom és a zsinagóga is abból a szolgálatból nyeri szentségét, amelyre használják őket. Figyelemre méltó Mordekhai, (Megilla 28a) véleménye, aki a zsinagóga szentségét a Templom szentségével egyenlővé teszi, és azt állítja, hogy mindkettő bibliai természetű. Felmerült, hogy

⁷ Nora, Pierre: *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*. In: Uő. *Les lieux de mémoire*. I. La République. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1984, 1., fordította: K. Horváth Zsolt

⁸ Gábor György filozófus, előadása nyomán, OR-ZSE, 2023.11.14. és 2024.12.16.

⁹ Sacks, Jonathan: *Fire: Holy and Unholy*, é.n., URL: <https://rabbisacks.org/covenant-conversation/shemini/fire-holy-and-unholy/> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

¹⁰ Donin, Hayim Halevy: *Zsidónak lenni*, Göncöl Kiadó, Budapest, 1998, 173.

¹¹ Vö. Gábor György: Dá lifné mi atá oméd: Tudd, hogy ki előtt állsz - lelkiesség és hatalom, avagy a szakrális tér funkcióváltozásai, *UTÓIRAT POST SCRIPTUM*, Régi-új Magyar Építőművészet melléklete, 2003/6. 33.

Maimonidésznek is ez az álláspontja. A *Szefer HaMicvot*-ban Maimonidész kijelenti: »[Meg van parancsolva], hogy ne romboljuk le a templomot, a zsinagógákat vagy a tanulás házeit [...] ne tégy így az Örökkévalóval, a te Isteneddel (5Móz 12:2-4).« Maimonidész szerint a Biblia így törvénykezik a zsinagóga meggyalázása ellen. Így maga a Biblia rendeli el a zsinagóga szentségét.»¹²

A zsinagógaépítészet kialakulása

A zsinagóga műfaja lényegében a diaszpórában eltelt 2000 év alatt teljesedett ki leginkább, kisebbségi létben. Általa képet alkothatunk a zsidó történetiségről, kultúráról és vallásról, mivel a zsinagóga építésze nemcsak leképze a judaizmusnak, de alakítója is.¹³ Olyan fontos szerepet is betölt, mint például a zsidó identitás megőrzése, ezáltal a zsidó hagyományok fennmaradásához, generációkon történő átörökítéséhez is hozzájárul. A diaszpórában szétszóródott zsidók így nem csupán helyben tudtak csatlakozni őseik hitéhez és hagyományaihoz, de a zsinagógák hálózatán keresztül, egymáshoz és a Szentföldhöz, a Biblia korszakához is kapcsolódtak.

A kortárs építészet nyelvén megfogalmazott Cymbalista Zsinagóga komplex értelmezéséhez vizsgálni szükséges a zsinagóga eredetét, műfaji sajátosságait is, illetve, hogy mit tudhatunk a zsinagóga szakrális előírásairól, funkcionális igényeiről. A zsinagógaépítészet konkrét előzménye maga a jeruzsálemi Szentély¹⁴ (4. kép), illetve koncepcióban annak elődje, a sivatagi zsidó nép szentély-sátra, az úgynevezett Tabernákulum (5. kép). Josephus Flaviusnál olvashatunk a három részre osztott szent tér (hajlék) szimbolizmusáról: az udvar a tengert, a ház a földet, a szentély pedig az eget jelenítette meg.¹⁵ Azaz a jeruzsálemi Templom önmagában testesítette meg a szakralitáson keresztül a világot: „...egy szent hely (a jeruzsálemi Templom) -, egyformán a világ tükörképe, *imago mundi*.»¹⁶ Magának a Szentélynek a leírását,

¹² Bleich, J. David: *Contemporary halakhic problems*, Volume I, Ktav Publication House, New York, 1977, 62, saját fordítás

¹³ Vö. Klein Rudolf: Kortárs zsinagógák történelmi összefüggésben, *Utóirat*, 2008/6 VIII. évf.47.szám, 32–36.

¹⁴ Az első jeruzsálemi Szentély vagy más néven Első Templom Salamon idejében épült fel (i.e. X. sz.), és i.e. 586-ig állt. A Második Szentélyt a babiloni fogság után építették fel a zsidók (i.e. 516), melyet később Heródes újított meg (i.e. 19), és amelyet i.sz. 70-ben a rómaiak romboltak le végül.

¹⁵ „Amikor Mózes három részre osztotta a hajlékot, és kettőt a papok rendelkezésére bocsátott, mint hozzáférhető és közös helyet, a földet és a tengert jelölte, mivel ezek mindenki számára általánosan hozzáférhetőek; a harmadik részt azonban Isten számára különítette el, mivel az ég az emberek számára elérhetetlen.” Flavius, Josephus: *Antiquitates Judaicae*. III. 7.7., In: *The Genuine Works of Josephus Flavius the Jewish Historian*, Whiston, William (szerk.), London, 1737, URL: <https://penelope.uchicago.edu/josephus/ant-3.html> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

¹⁶ Eliade, Mircea: *A szent és a profán*, Európa Kiadó, Debrecen, 1987, 37.

kialakítását részben találhatjuk csak meg a *Tanakh*-ban, a szent szövegekben,¹⁷ több esetben az ünnepi liturgiák leírásából következtethetünk bizonyos berendezésekre, illetve azok elhelyezkedésére.

Klein Rudolf a zsidó építészet kutatója felteszi a kérdést: „Létezik-e zsinagógaépítéset?”¹⁸ Általánosságban kifejti, hogy például a keresztény, vagy iszlám építészethez hasonló nyilvánvaló (világi) zsidó építészetről nem beszélhetünk, ugyanakkor fenntartja, hogy zsidó vonások, vonatkozások fellelhetőek a zsidó építészeti kultúrában. A zsidó karakter nem csak vallási vonatkozásban értelmezhető, hiszen a zsidó létforma, már csak a különbözőség okán is hordoz egyedi jellegeket: „A különbözőség vagy másság igen fontos elem itt, hiszen a zsidóság nem ritkán pusztán a keresztény/muszlim környezettől való differenciális eltérésekben mérhető. [...] abban a köztes létben, amelyet egyfelől a judaikus hagyomány, másfelől viszont a befogadó társadalom határoztak meg. Ez a kettősség jellemzi a zsidók által, vagy a zsidók számára tervezett építészetet is.”¹⁹

A zsinagóga intézményének eszmei alapját, mint a zsidóság, a temető mellett egyetlen fennmaradt szakrális terét, hagyományosan a babiloni fogság idejére²⁰ teszik, amikor is a vallásgyakorláshoz szükséges teret kellett létrehoznia a diaszpórába kényszerült zsidó népnek. Mivel a zsidóság identitása szimbolikus lényegközösséget létrehozva egybeforrt a Szentfölddel, ahhoz a saját terétől elszakadva is ragaszkodik, és a szent helyet, mint amilyen a jeruzsálemi Szentély, szimbolikusan újrateremti. Az emlékezés helyszíne a zsinagóga lesz, ahol a szent szövegek csoportos olvasása által (3. kép) az emlékezet szent helyszíne a szellemi dimenzióban ölt újra testet.²¹ Építészeti szempontból a zsinagóga műfajának kialakulása a napjainkig feltárt lelőhelyek alapján az időszámításunk előtti első két századra tehető, mely időszakból már régészeti ásatások is igazolják jelenlétét a Szentföldön (Jerikó, Magdala).²²

¹⁷ A jeruzsálemi Szentélyről, méghozzá az első, Salamon Templomának építéséről, kialakításáról részletesen olvashatunk a *Tanakh* 1Kí 5:5-18, 6:1-38 fejezeteiben. A második Szentély építésének körülményeiről, előzményeiről például Ezdrás könyvében olvashatunk: Ezsd 1-2-3.

¹⁸ Klein Rudolf: *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918, Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség*, Terc Kft. 2011. 32.

¹⁹ Uo.

²⁰ Az úgynevezett fogságot illetően a hagyomány szerint Jeruzsálem elfoglalása számít a kezdetnek. I.e. 587. augusztus 25., ill. 586. július 18. Jeruzsálem elestének napja évről évre gyásznapi nap a zsidó naptárban: Áv hó kilencedike. (*tisa be-áv*). Vö. Komoróczy Géza: A babiloni fogság – Egyéni és közösségi stratégiák az identitás megőrzésére kisebbségi helyzetben, In: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba, Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten*, szerk: Komoróczy Géza, Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 210-278.

A tradicionálisan 70 éves fogság (Sza’adja Gaon például 52 évről ír), mely lényegében két generációt ölel át, fontos vallásfilozófiai és társadalmi változásokat eredményezett. A babiloni fogság és előzményeinek történetét Hérodotosz és Josephus Flavius mellett, Jeremiás próféta elbeszéléséből is ismerhetjük (Jer 29:1-7).

²¹ Vö. Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2018, 40. és 215.

²² Vö. Kaswaller, Pietro: Az ókori zsinagógák alaprajza és funkciói, *Studia Biblica Athanasiana*, Vol.16, 2015, 160–179.

Míg a Szentély építészete, illetve maga a liturgiája is rokonságot mutat a környező nem zsidó népek vallásgyakorlásának körülményeivel, addig a zsinagóga építészeti és liturgikusan is új fejezetet nyit a judaizmusban. Az állatok feláldozása helyett már csak szimbolikus áldozás, imádság folyik a zsinagógában. A judaizmus itt már egyértelműen életmóddá is válik a hitvalláson túl. Az első konkrét zsinagóga beazonosítása az i. e. II. századi egyiptomi területről származik.²³ A zsinagóga kifejezést az i.sz. I. századtól kezdve egyre több írásos forrás említi meg,²⁴ mind Palesztina, mind a diaszpóra területén. Ez a zsinagóga, semmilyen szempontból sem a Szentélyt helyettesítő intézmény volt, de annak i.sz. 70-ben történt lerombolása után, a zsinagóga maradt az egyetlen nyilvános zsidó szakrális hely, „...és létének köszönhetően később, a szétszóródást követően a hitélet maga is megmaradt. A zsinagóga tehát minden [zsidó] közösség tevékenységének központja volt, ahogyan a jeruzsálemi Templom az egész [zsidó] nép központja volt.”²⁵ A Szentély és zsinagóga között három fő különbség azonosítható be. Az első, hogy az egyetlen Szentély kizárólag Jeruzsálemben állhat, míg zsinagóga bárhol és bármennyi épülhet. A második, hogy amíg a rituálé a Szentélyben áldozati kultusz köré épült, addig a zsinagógában erre nincs hely, illetve itt a rituálék a szent iratok olvasására épültek. Az utolsó nagy különbsége pedig, hogy a jeruzsálemi Szentély személyzete az örökletes papságból állt, viszont a zsinagókákban a szent szövegek olvasása és értelmezése, alapvetően mindenki számára elérhetővé vált.²⁶ Az új funkció(k)hoz új építészeti megoldások párosultak. Már nem a térelválasztáson volt a hangsúly, hanem a közösségi funkcióhoz híven, az egységes térkompozíción, és a külsőségeket felváltotta a belső tér jelentősége (6. kép).

A zsidó létezés kettőssége, azaz a diaszpóralét kisebbségi élménye, a befogadó társadalommal való folyamatos kapcsolat, párbeszéd az, ami a zsinagóga műfaji sajátosságává is vált. Egyfelől az, hogy a zsidó közösségnek, milyen lehetőségei vannak, illetve mit kívánnak kommunikálni a híveknek, a beavatottnak befelé és a nem zsidóknak kifelé, másfelől pedig, hogy a többségi, befogadó társadalom milyennek látja, illetve milyennek engedi látszódnia a zsidó közösséget szakrális épületük látványvilága által. Azok az olykor egyedi, lokális, de többségében a befogadó közeg viszonylag folytonos változásaira reflektáló kulturális, társadalmi jelenségek határozták meg egy zsidó közösség építészét, amik a hétköznapi életet

²³ Vö. Xeravits G. Géza: *From Qumran to the synagogues, Selected studies on ancient judaism*, De Gruyter, Berlin/Boston, 2019, 177.

²⁴ Uo. például Josephus Flavius, illetve számos utalás az Új Testamentumban

²⁵ Tachau, William G.: *The architecture of the synagogue, The American Jewish Year Book*, American Jewish Committee; Springer, 1926–1927 / 5687, Vol. 28, 155, saját fordítás

²⁶ Vö. Xeravits G. Géza: *From Qumran to the synagogues, Selected studies on ancient judaism*, De Gruyter, Berlin/Boston, 2019, 181.

is befolyásolták, vagy akár a zsidó irodalomban és nyelvekben²⁷ tapasztalt kölcsönhatásokat is előidéztek. Amíg a keresztény egyházi építészetben egy építészettörténeti folytonosságot, szerkezeti újítások és ideológia szimbiózisán alapuló, nagyjából egy irányba mutató rétegződést látunk, addig a zsidó építészetben az erre való reflexiót tudjuk leginkább beazonosítani, azaz a zsidó szakrális építészet mindenkori viszonyulását a keresztény, illetve iszlám szakrális építészetéhez, emiatt az egyes zsidó szakrális épületek kizárólag kontextusban (korszak, kulturális közeg) értelmezhetőek, amelyek tartalmilag ugyan a zsidó hagyományokban gyökereznek, vizualitásukban azonban az univerzális szakrális építészet zsidó interpretációiként tekinthetünk rájuk.

Mindazonáltal ezzel együtt léteznek olyan egyedi, jól kirajzolódó karakterisztikák a zsinagógaépítészet történetében, melyek összekapcsolják a Tabernákulumot, a jeruzsálemi Szentélyt és a későbbi zsinagógákat, valamint megjelenítik a judaizmus eszmei változásait is. Már maga a sátor motívum is olyan elem, ami nemcsak dekorációként, de formai (lengyel, illetve litván fa zsinagógatípus, lásd 7. képen), illetve szerkezeti szinten, mint a négyoszlopos enteriőr (8. kép) vagy a kupola (9. kép) jelenik meg, valamint Jákin és Boáz bibliai oszloppárja²⁸ is visszatérő jellegzetesség, de maga a jeruzsálemi Szentély elképzelt látványa (4. kép) is olyan bázis a későbbi zsinagógák tervezésénél, jellemzően a XVIII. századtól, ami lehetővé teszi a nem zsidó karakterjegyeket is gazdagon alkalmazó épületek megkülönböztetését a kor más egyházi építészetétől.

Míg a külső megjelenés sokkal inkább egy adott közösség és korszak identitásához és lehetőségeihez igazodik, addig a belső tér elemeit (10. kép) leginkább az ideológia, hagyományok és a funkciók határozzák meg. A belső tér két legfontosabb eleme a *bima* (Tóra-olvasó emelvény) és a frigyszekrény. Ezek egyben a zsinagóga két fókuszpontját is kijelölik a belső térben: a hívők keletre néznek a Tóra irányába, amikor imádkoznak, és hagyományosan középre, amikor a biman a Tórából olvasnak. Összességében az alábbi zsidó szakrális elemekkel találkozhatunk egy zsinagógában: frigyszekrény (*áron hákódes*) a Tóra-tekercekkkel, az örök láng (*nér támid*) a Tóra-szekrény felett, Tóra-olvasó emelvény (*bima*) a Tóra-olvasó asztallal (*sulhán*). Amíg a frigyszekrény keleti tájolása és a Tóratekerccs(ek) tárolására kialakult megoldás lényegében változatlan maradt az évezredek alatt, addig a *bima* esetében már jelentős változások történtek, amik nagyrészt vallásfilozófiai okokra vezethetőek vissza. A *bima*, a Tóra olvasásának helye, ami formailag egy sátorszerű fedéssel, vagy

²⁷ ladino, jiddis, judeo-arab stb.

²⁸ „És felállítá az oszlopokat a templom tornáczában; és felállítá a jobb oszlopot, és nevezé annak nevét Jákinnak, és felállítá a bal oszlopot, és nevezé annak nevét Boáznak.” 1Kir 7:21

sátorszerkezetre történő utalással kijelölt hely a zsinagóga terében hagyományosan középen áll, a frigyszekrény pedig a keleti falnál található egy második fókuszteremtve a közös térben. A zsinagógák belső kialakításának harmadik fontos eleme a férfiak és nők elválasztásának különböző megoldásai, melynek módjára számos megoldást²⁹ láthatunk a zsinagógaépítészet történetében.

A zsinagóga (ógörög eredetű szó: szünagogé) funkcióját alapvetően három különböző megnevezésből lehet levezetni: a gyülekezés háza (héberül: בית כנסת – bét kneszet) jelöli a közösségi funkciót, a tanulás háza (héberül: בית מדרש – bét midrás) jelöli, hogy a zsidó nép az Írás népe, a szent szövegek olvasására, tanulmányozásra és az azokban foglaltak betartására hivatott, az imádság háza (héberül: בית תפלה – bét tfilá) pedig egyértelműen mint szakrális teret definiálja a zsinagógát, ahol Isten és ember találkozhat. A zsinagóga ilyen formában nemcsak Isten háza, hanem az embereké, a közösség háza is. Részben ebből a többszörös funkcióból erednek a zsinagógák alapvető karakterei, melyek részben világi, közösségi szerepet szolgálnak, másik részük pedig a vallási előírásokra, a liturgiára, hagyományokra vezethető vissza (6. kép).

A zsinagógaépítészet alakváltozásai

A zsinagógaépítészet alakváltozásainak áttekintése az idővonalon a jelenhez, magához a Cymbalista Zsinagógához közeledve, a jellegzetes periódusokból, a fordulópontok mentén egy-egy példát kiemelve, fontos következtetések levonását teszi lehetővé a kortárs zsidó szakrális építészet relációjában.

Az ókori zsinagógák viszonylag friss régészeti kutatásai meglepően élénk vizualitású világot tártak fel. Dura-Europos zsinagógájának (i.sz. III. század) gazdagon díszített nyugati fala³⁰ is jól mutatja, hogy a zsidó közösségek vizuális önreprezentációja már a kezdetektől fogva a kor kontextusában értelmezhető csak. Nemcsak arról van szó, hogy az imakönyvek hiányában az egyébként szigorúan szabályozott képi ábrázolás³¹ domináns szerephez jutott, de a környező népek és vallások hatásai az építészeti nyelvben is nyilvánvalóak.

²⁹ Amíg az ókori mintákon oszlopsorok, illetve cserépedények szolgálhattak erre a célra, addig a wormszi középkori zsinagógában már külön termet építettek a nők számára. Ezt később az egyterű zsinagógákban belső elemekkel (fa vagy fém térelválasztó panelek, rácszatok) oldották meg, első lépésben egy szinten a férfiak, a bima és a frigyszekrény terével, később, ahogy egyre nagyobb és többszintes zsinagógák is épültek, már karzat, galéria kialakításával valósították meg.

³⁰ Yale University Art Gallery: *Dura-Europos: Excavating Antiquity*, é.n., URL: <http://media.artgallery.yale.edu/duraeuropos/dura.html> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.)

³¹ „Ne csinálj magadnak faragott képet, és semmi hasonlót azokhoz, amelyek fenn az égben, vagy amelyek alant a földön, vagy amelyek a vizekben a föld alatt vannak.” 2Móz 20:4, A parancsolat ugyanakkor sokféleképpen

A diaszpóra középkori zsinagógaépítészete már sokkal inkább az adott lehetőségek mentén valósult meg. A zsidóságot befogadó iszlám és keresztény társadalom, kultúra nemcsak hatásaiban, de a zsidókkal szembeni korlátozásokkal is szűk keretek közé szorította a zsidóság építészét, vizualitását. Az adott lehetőségek mentén az interkulturális hatásokból táplálkozó adaptív architektúrára példák a mai Spanyolország területén kibontakozott szefárd zsidó szakrális építészet kiemelkedő alkotása, a toledói zsinagóga (11. kép), amelyben egy mecset minden ismérve fellelhető, illetve a keresztény kontextusból inspirálódott, nemrég beazonosított askenázi zsinagóga erfurti épülete is a XI. századból.

A holokausztig továbbra is Európa a judaizmus meghatározó súlypontja, és egyben a zsidó szakrális építészet domináns helyszíne. Bár az újkorban is jelentős mértékben átvett szakrális építészeiről beszélhetünk a zsinagógák kapcsán, egyre több lehetősége kínálkozik a zsidó közösségeknek az önkifejezésre, a judaizmus nyílt vizuális reprezentációjára. Lengyel, illetve litván területekről ismerünk fa szerkezetű zsinagógákat (7. kép), melyek a korra és területre jellemző világi és szakrális építészet megoldásait is alkalmazzák. A barokk négy-oszlopos zsinagógáknál pedig már maga a tartószerkezet válik a szent tér, illetve azon belül a bima alkotóelemévé (8. kép). Ez mind vallásfilozófiai, mind szakrális építészeti vonatkozásában is fordulópontot jelent az eddigiekhez képest, sőt, a megoldás eltűnését követően lényegében a mai napig nem alakult ki hasonló szimbiózis az építészet és a zsidó vallás között.

A felvilágosodás (*hászkálá*), illetve emancipáció korszakában (XVIII-XIX. század) a zsidóság társadalmi pozíciójának jelentős változásával összhangban, a zsinagógaépítészet kapcsán, egyfajta aranykor kibontakozásáról beszélhetünk. Az önreprezentáció szinte korlátlan lehetőségeinek korszaka a zsidó szakrális építészet rendkívüli gazdagsága és diverzitása mellett, a korlátok eltűnésének hatására, egyfajta identitásválságot is magával hozott. Miközben a XIX. századi emancipáció időszaka a zsidók számára a szabadság ígérését jelentette, egy meglehetősen ellentmondásos közege is volt ennek a korszaknak az egymással versengő nacionalizmusok és identitásdilemmák kontextusa.³² Az elzárt gettókból kilépő zsidó közösségek identitásválsága nyomán kibontakozó útkeresést is fémjelezték az egyre látványosabbá váló zsinagógák.

Annak ellenére, hogy a zsidók jellemzően már maguk dönthették el, milyen vizuális világot építenek saját részükre, és milyen képet közvetítenek magukról, még sem volt egyértelmű, milyen irányba induljanak el. A jogegyenlőség hatására a zsidó közösség kollektív

értelmezhető, koronként változó, inkább funkcionális (nem univerzális) tiltás, és alapvetően a bálványként felhasználható ábrázolás ellen szól.

³² Vö. Avineri, Shlomo: *A modern cionizmus kialakulása*, Századvég Kiadó, Budapest, 1994, 20-22.

jellege megváltozott, és az akkulturáció mentén kibontakozó új ideológiák hatására a reformjudaizmus és az ortodoxia útja kettévált. Az ideológiai paradigmaváltás azonban nem jelentette az építészeti formanyelv határozott kettéválását is. Progresszív, kísérletező építészeti korszakok követték egymást, igaz az ortodoxiához képest a reformjudaizmus szent tereiben nyilvánvalóbb különbségekkel, híven tükrözve az új eszmei koncepciót. A keresztény oltárokhoz hasonlóan, illetve részben a Szentély eredeti jellegéhez visszanyúlva, a bima „visszavándorolt” a frigyszekrény közelébe, így egyfokúsú zsinagógaterek jöttek létre. A reformer közösségekben már csak jelzésértékűen különítették el a nőket a férfiaktól reagálva arra is, ahogy a többségi társadalomban mélyreható változások mentek végbe a nők egyenjogúságának megjelenésével párhuzamosan, hiszen maga a reformjudaizmus is a liberális társadalmi változások hatására formálódott. A reformer zsinagógák már nemcsak a korszak divatos építészeti stílusait alkalmazták bátran, de a vallásközi párbeszéd hatására a keresztény templomokhoz hasonló tornyokat, orgonát és keresztény templom-stílusú szószéket is kialakítottak, mint például a brüsszeli neoromán-bizánci stílusú Nagy Zsinagóga (1878) épületében (12. kép). Ebben az esetben azonban olyannyira reprodukcióról volt szó, hogy 1874-ben először elutasította a hatóság a brüsszeli zsinagóga terveit, arra hivatkozva, hogy a román stílus esszenciálisan keresztény, és a tervekben semmi nem utal a zsidó vallásra, sem a dekoráció, sem az antik izraeli építészet vonatkozásában.³³ A sokszor már a városközpontokban megjelenő látványos zsinagógák a jog elvont nyelvét vizualizálták, és tették azokat fizikailag is érzékelhetővé, aminek folyamán a nem zsidó társadalom részéről nagyon komoly esztétikai, formai elvárások fogalmazódtak meg abban a pillanatban, amikor az emancipálódó zsidó közösség visszavonhatatlan bizonyossággal jelenítette meg magát szakrális épületei által.

Ez az időszak a zsinagógaépítészetben (is) egy olyan fordulópont, ami elválasztja a korlátok közé szorított zsidóság „láthatatlan” szakrális építészetét, azaz a külső látványvilágában inkább rejtőzködő, a környezetére reflektáló megoldásokkal operáló architektúrát a felvilágosodás után megjelenő, és napjainkig tartó kísérletező, útkeresés időszakától. Az útkeresés időszaka még mindig jellemzően európai súlyponttal, viszonylag rövid idő alatt, nagyjából 100 éven belül, hatalmas utat járt be a historizmustól a Bauhausig.³⁴ A zsinagógaépítészet értelmezésének fontos eleme, hogy ebben az időszakban jellenek meg a

³³ Vö. Cohen, Richard I.: *Jewish Icons and Society in Modern Europe*, University of California Press, Los Angeles, 1998, 4.

³⁴ Bauhaus iskola és mozgalom, Weimar - Dessau, 1919–1933

zsidó építészek,³⁵ akik már a saját közösségük aktív tagjaként, a zsidóság valós részvételével dolgozhattak a zsidó szakrális épületek megalkotásán.

A zsidó szakrális építészet aranykorának is a holokauszt vetett véget, aminek eredményeképp Európában már szinte csak az elpusztított európai zsidóság örökségéről beszélhetünk. A vasfüggöny leomlását követően indult be egy kis mértékű élénkülés a vallási életben, de ahogy a zsidó közösségek is majdnem teljesen eltűntek, úgy a zsidó szakrális építészet is leredukálódott az úgynevezett memento-építészetre. Új, kortárs építészeti nyelven megfogalmazott zsinagógaépületeket elsősorban Németországban, a hajdanvolt közösségek lerombolt zsinagógáit pótolva, azokra és az elpusztított közösségekre emlékezve építettek az ezredforduló környékén.³⁶

A XX. század második felétől az Egyesült Államok és Izrael lettek a judaizmus és így a zsinagógaépítészet új súlypontjai. Előbbiben lényegében a holokauszttól független kontinuitást láthatunk. Az amerikai zsidó közösségek számos, ideológiájában különböző felekezet tagjaiként korlátlan lehetőségekkel rendelkeztek az önreprezentáció és identitás vizualizálására, és már az ötvenes években olyan építészettörténeti jelentőséggel bíró szakrális épületeket emeltek, mint F. L. Wright izgalmas és monumentális zsinagógája (13. kép).

A kortárs zsidó szakrális építészet nemzetközi és izraeli kontextusa

A Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ jelenkori kontextusában körütekintve megállapítható, hogy a modern, kortárs építészet elvont nyelvén megfogalmazott zsidó szakrális épületek mindegyike valamilyen formában a hagyomány láncolatába illeszkedik, illetve egymásra is reflektál. Mario Botta ars poeticáját idézve és annak nyomán fejti ki álláspontját a kortárs szakrális építészetről Michael Lang: „...Botta számára a szent gondolata egy bizonyos történelemhez vagy emlékhez kapcsolódik. Úgy tűnik, ez az emlékezet magában az építési aktusban állítódik elő, amelyet »szent aktusként« határoz meg: »Olyan cselekvés, amely a természet állapotát a kultúra feltételévé alakítja; az építészet története ezeknek az átalakulásoknak a története.« Botta tehát meg van győződve arról, hogy minden építészet magában hordozza a szakrális gondolatát, mivel az emberi munka kifejezése. [...] Botta

³⁵ Az emancipáció idejéig (jellemzően a XIX. sz. közepe), amikor is a zsidók előtt megnyíltak az egyetemek kapui is, a zsinagógákat nem zsidók tervezték.

³⁶ Pierre Nora emlékezhelyként definiálja a jelenséget: „Helyei vannak az emlékezetnek [*lieux de mémoire*]...” In: Nora, Pierre: *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*. In: Uő. *Les lieux de mémoire*. I. La République. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1984, 1., fordította: K. Horváth Zsolt

bevezeti a tartósság vagy szilárdság szempontját, amelyet úgy definiál, mint »egy műtárgy létrehozása, mint fizikai jelenlét a föld és az ég között«.³⁷

Az európai szintér kortárs szellemiségű zsinagógaépítészetére Németországban találhatunk kiemelkedő példákat. 2001-ben épült meg Drezda új zsinagógája (14. kép) a régi, grandiózus, náci által lerombolt eredeti épület³⁸ helyén. A jeruzsálemi Szentély esztétikai nyelvezetéig nyúltak vissza a tervezők, felvállalva azt a vizuális konfliktust, ami az újjáépített belvárosi környezet kontextusában jött létre. Léptékében, formavilágában és anyaghasználatában is az antikvitas tömörsége, ikonszerű jellege a meghatározó, melynek háttérét egyfelől a puritán szellemiségben, másfelől a mementó jelleg kialakításában érdemes keresni.

Izrael, a Cymbalista Zsinagóga otthonának kortárs építésze a nyugati kultúrkörhöz hasonlóan, a német Bauhaus iskola ideológiájában gyökerezik. Számos itt tanult tervező hozta magával ezt a progresszív szemléletet már az 1930-as években.³⁹ Ettől az időszakról kezdve egészen napjainkig, szinte megszakítás nélküli kölcsönhatásokat láthatunk a nyugati építészeti irányzatok és technológiák izraeli megjelenésében. Bár az izraeli építészet elsősorban nyugati építészeti elveket követ, ehhez a modern állam kiépülésének kezdeteitől erős szociális érzékenység is társul. Mindemelllett a progresszív tervezők igyekeztek a nemzetközi trendek lokális adaptációja során a helyi hagyományokat, klimatikus viszonyokat és a multikulturális társadalmi háttérrel is lereagálni, interpretálni az építészet nyelvén.

A zsinagógaépítészet tekintetében érdekes jelenség, hogy amíg a diaszpóra történelmi zsinagógái szinte kivétel nélkül kimagasló építészeti és kulturális minőséget képeznek, és ahogy a német példán láttuk, a kortárs építészetben is jól pozícionáltak, addig a modern Izraelben ez jóval ritkábban fordul(t) elő. Ennek részben vallásfilozófiai, részben az eltérő identitásból fakadó okai lehetnek. Ahogy a nyugati diaszpóra zsidó közösségei a középkori elnyomás évei után, a felvilágosodás eredményeképp egyre több jogot nyertek, úgy vált a zsinagógaépítészetben a zsidó identitás, illetve a zsidó közösség társadalmi reprezentációja esztétikailag is meghatározóbbá, illetve az interkulturális párbeszéd formájában úgy kezdtek a judaizmus új ideológiai jelenségei is vizualizálódni. Izrael állam megalapítását követően (1948), a Szentföldön, a zsidók földjén már nem kisebbségi identitással küzdő, korlátok közé szorított közösségek emelték zsinagógaikat, így okafogyottá vált a zsinagógaépítészetben

³⁷ Lang, Uwe Michael: What makes architecture „sacred”?, *Logos, Journal of Catholic Thoughts and Culture*, 2014. ősze, Vol. 17. 4, 47–48., saját fordítás

³⁸ A régi zsinagógát Gottfried Semper (1803–1879) tervezte, és 1840-től 1938-ig állt Drezdában.

³⁹ A Bauhausnak 6 izraeli diákja is volt: Shlomo Bernstein, Munio Gitai (Weinraub), Edgar Hed (Hecht), Shmuel Mestechkin, Chanan Frenkel és Arie Sharon, N.N.: *What is Bauhaus?*, Bauhaus Center, Tel-Aviv, é.n., URL: <https://bauhaus-center.com/what-is-bauhaus/> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.14.)

megkülönböztető és reprezentatív minőséget alkotni, helyette szinte kizárólag a funkcionális elvárások domináltak. A másik fontos jelenség, hogy amíg Európában jellemzően a 90-es évektől kezdődő időszakban felépült új zsinagógaépületek szakrális funkciójuk mellett nagyon hangsúlyos emlékmű szerepet is betöltenek, addig ez a „trauma-teher” Izraelben nem jelent meg, ott kizárólag a szakrális, illetve közösségi funkció érvényesül a zsinagóga műfaján belül. Izraelben már egészen más válaszokat látunk, amikor azokat a kérdéseket fogalmazzuk meg, hogy a zsidóság saját földjén, szuverén állami létében nem korlátozott körülmények között, kiket és milyen formában kíván(t) megszólítani új szakrális épületeivel. A viszonylag kevés látványos izraeli zsinagóga közül a funkcionalitást már esztétikai minőséggé emelő szakrális építészetre érdekes példa a 60-as évek nemzetközi építészeti trendjeit megidéző katonai zsinagóga⁴⁰ (15. kép). A Szentföldre visszatért szakrális építészet nemcsak eszmeiségében tér el a *galut*-felfogástól, de egyben egy régi-új identitást is megtestesít a hazatérő zsidó közösség szent tereként.

Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ

Az évezred végéhez közeledve, elérkeztünk a kortárs zsinagógaépítészet kiemelkedő izraeli példájához, a teljes nevén Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ 1998-ban megvalósult épületéhez (16. kép). Az elnevezése már önmagában kifejező: zsinagóga, örökség, központ. Az épület, a Tel-Aviv Egyetem központjában, Norbert Cymbalista svájci ingatlanfejlesztő és felesége, Paulette Cymbalista felajánlásából és ötlete alapján valósult meg. Maga az adományozás hagyománya is mélyen gyökerezik a judaizmusban, egyfelől az önfenntartó zsidó közösségek biblikus eredetű (2Kir 12), történelmi hagyománya révén, mivel a szociális és hitéleti intézmények megvalósításának és fenntartásának közösségi finanszírozása a zsidóságnak (is) stratégiai alappillére, másfelől a hagyomány láncolataként, az adományozás, támogatás cionista formájában, ami a modern Izrael állam létrehozásában és működésében is kiemelt jelentőséggel bír.

Az építetők eredetileg azt tervezték, hogy az épület csak zsinagógaként szolgál majd, ám végül úgy döntöttek, hogy kibővítik a projektet egy konferenciateremmel is. A Rabin elleni merénylet⁴¹ hatására arra a felismerésre jutottak, hogy a világi és vallásos izraeliek közötti

⁴⁰ Hecker, Zvi: *Synagogue in the Negev Desert*, 1967–1969, URL: https://www.zvihecker.com/projects/synagogue_in_the_negev_desert-60-1.html (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.)

⁴¹ Jichák Rabin (1922–1995) második ciklusát betöltő izraeli miniszterelnököt 1995. november 5-én lőtte le egy szélsőjobb oldali merénylet Tel-Avivban.

szakadék felszámolása az ország egyik legnagyobb kihívása. A párbeszédnek és a különböző nézőpontoknak is teret adó épület a tudás megosztásának többletfunkciója által - meglátásuk szerint - még inkább a judaizmus hagyományos értékeire épül.⁴² A Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ öndefiníciója alapján „... egy zsinagógának ad otthont, és akadémiai környezetben hidalja át az izraeli társadalom vallási és világi szegmensei közötti szakadékot. Norbert Cymbalista szerint »a hagyománytisztelet jegyében jött létre, de annak felismerése által is, hogy a párbeszéd és a különböző nézetek elfogadása elengedhetetlen Izrael demokratikus társadalmának fejlődéséhez«. [...] A Zsidó Örökség Központ szimpóziumok, szemináriumok és viták találkozóhelyeként működik.»⁴³ A koncepció így a szakrális funkció mellett, a dualista szemléletű judaizmus másik alappillére, az oktatást, tanulást is egyenrangú félként integrálja magába.⁴⁴

Mario Botta (1943) svájci építész 1996-ban kapott felkérést a Tel-Aviv Egyetem zsinagógájának tervezésére. A megbízóját mindig is lenyűgözte a tervező „erődítmény-építésze”, és azt különös módon előnynek tekintette, hogy Botta nem zsidó, nem izraeli, és addig még nem tervezett zsinagógát sem. Kívülállóságában vélte megtalálni annak a biztosítékát, hogy a rendhagyó koncepció egy szokatlan épület formájában ölt majd testet.⁴⁵ A svájci építész a XX. század második felének egyik legkarakteresebb tervezője. Egyedi stílusa korszakokon átívelő építészeti minőséget képvisel. Tanulmányait Svájcban és Olaszországban végezte, diplomáját 1969-ben Carlo Scarpa tanítványaként szerezte meg, és pályafutása korai éveiben, olyan építész óriásokkal volt alkalma együtt dolgozni, mint Le Corbusier és Louis I. Kahn. 50 éves pályafutása alatt, magán- és középületek sorát tervezte szerte a világban, melyek

⁴² Tabac, Alden: A Tel-Aviv Egyetem Cymbalista Központja az örökség része, *Jerusalem Post*, 2022, URL: <https://www.jpost.com/j-spot/article-713263> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

⁴³ N.N.: *A Landmark for Dialogue*, é.n., URL: https://english.tau.ac.il/campus/cymbalista_center (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.14.), saját fordítás

⁴⁴ „Kevésbé törődünk az épületekkel, mint az építőkkel: ne »gyermekiteknek«, hanem »építőiteknek« nevezzük őket (mondták a bölcsek). Az egyetemes oktatás [...] minden zsidó közösség első számú prioritása volt. Az üldöztetés legsötétebb napjaiban Spanyolországban a zsidók iskolákat építettek. Amikor az 1618 és 1648 között Európát pusztító harmincéves háború véget ért, a zsidók első dolga volt az oktatási rendszer újjáépítése. Amikor R. Samson Raphael Hirsch-t kinevezték rabbinak Frankfurtban, közössége új zsinagógát akart építeni. Először azt mondta, építsenek fel egy zsidó iskolát. Csak ezután építhetsz zsinagógát.” Sacks, Jonathan: *Kommentár*, In: *Grandparents and Grandchildren: Our Greatest Teachers*, Broder, Hillel (szerk.), 2024.05.09, URL: <https://www.sefaria.org/sheets/563805.7?lang=bi&with=all&lang2=bi> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

„...eljött Yehoshua ben Gamla, és elrendelte, hogy minden egyes tartományban és városban gyermektanítókat kell bevonni, hogy ők vezessék be a gyermekeket hat- hét évesen a tanulmányokba.” N.N.: *Talmud*, Bava Batra 21a, é.n., URL: https://www.sefaria.org/Bava_Batra.21a.4?lang=bi&with=all&lang2=en utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

„És tanítsátok meg azokra a ti fiaitokat, szólván azokról, mikor házadban ülsz, mikor úton jársz, mikor fekszel és mikor felkelsz.” 5Móz 11:19

⁴⁵ Vö. Cymbalista, Norbert: *Why Did I Want to Build a Synagogue?*, 2000, URL: <https://en-heritage.tau.ac.il/inauguration> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.)

jelentős nemzetközi ismertséget és számos nemzetközi elismerést hoztak a számára. Egyedi stílusa, letisztult, geometrikus képletekkel dolgozó elvont formanyelve legmarkánsabban szakrális épületeiben teljesebb ki: „Bár mindegyik egyedi alkotás, vallási épületei bizonyos stílusbeli hasonlóságokat mutatnak. Botta a súlyokkal játszik, [...] kontrasztélményeket létrehozva, véges és végtelen érzeteket keltve. [...] Botta vallási épületei gyakran tárgyként jelennek meg a tájban, mint geometrikus varázslatok vagy természetes anyagokból kivágott szimbólumok. [...] Botta megérti, hogy az építészet ereje hogyan határozhat meg egy pillanatot, és hogyan válhat spirituális kinyilatkozássá.”⁴⁶

Mivel a zsinagóga épületének központi elhelyezkedést szerettek volna biztosítani, egy kisebb parkra esett a választás (2. kép) tel-avivi egyetemváros centrumában. Az egyetem 200 hektáros területén világhírű építészek és művészek alkotásai teremtenek kivételesen izgalmas és inspiráló esztétikai kereteket a kutatás, a tanulás szellemi bázisának.⁴⁷ A fizikai mellett, a szellemi kontextust is részben ez a környezet határozza meg, hiszen a világi életnek nemcsak a díszletei között járunk, hanem a világi tudományok otthonában is. Különösen érdekes egybeesés, hogy a Zsidó Nép Múzeuma⁴⁸ (ANU) történelmi zsinagógamakett-gyűjteménye is a kampuszon lelt otthonra.

A másik fontos szellemi sík, egyfajta filozófiai kötelék ennél jóval tágabban értelmezhető. Az építészettörténet világában a zsinagóga építésze évezredek át képes volt egyszerre megőrizni funkcióit, hagyományait és közben reflektálni a befogadó társadalmak, kultúrák hatásaira is. Mario Botta épületével visszahozza a zsinagóga műfaját annak születési helyére a Szentföldre, amely által is a zsidó hagyomány láncolata képletesen „körbeér”. Mindezt teszi úgy, hogy abban már ott találjuk a nyugati építészet és a judaizmus nyugati, galut-örökségét is, ezáltal a zsidó identitás komplexitása sűrűsödik egybe ebben a részben szakrális, részben világi épületben.

A tervezőnek lehatárolt lehetőségei voltak, hogy egy karakteres, a környezetével is harmóniában álló új elemet illesszen bele a kialakult városképbe. Az egyetemi épületek szövetében a Cymbalista Központ tömbjének két fő nézetét gondosan komponált városi tér keretezi (18. kép): a főbejárat felőli északi oldalon kert hangulatú parkkal, a déli zártabb tömegű

⁴⁶ Thorpe, Harriet: Swiss architect Mario Botta's sacred buildings, *Wallpaper Magazin*, 2022, URL: <https://www.wallpaper.com/architecture/mario-botta-religious-buildings-exhibition-vienna> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

⁴⁷ V.ö. N.N.: *Award-winning Campus*, é.n., URL: https://english.tau.ac.il/award-winning_campus (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.)

⁴⁸ ANU: *Zsinagógák terme*, é.n., URL: <https://www.anumuseum.org.il/synagogue-hall/> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.09.)

nézet felől kövezett udvar jellegű, süllyesztett „medencével” biztosít méltó feltárást a tervező. Az épület alaprajzi struktúrája (19. kép) a tervező letisztult stílusát tükrözi. Botta sallangoktól mentes, geometrikus és jól áttekinthető rendszerben gondolkodott, összhangban az egyszerre diszkrét és mégis karakteres építészeti megjelenéssel. A szigorú rend ellenére, játékosság is felismerhető a kalligrafikusan tömör alaprajzi képletben. Az épület két szimmetriatengellyel rendelkezik, a kisebb elemeket egy nagyobb téglalap alakzat fogja össze, és ebbe simulnak bele a kisebb tereket keretező formák, helyenként szétfeszítve a külső határolófalakat. Az épületegyüttes leglátványosabb része, legdominánsabb karaktereleme a két hengeres torony, melyek a zsinagógának és a konferenciateremnek, a két fő funkcionális egységet fogadják magukba és jelenítik meg. Az épületben helyet kapott egy kis judaika gyűjtemény is, amely a zsidó művészetet, izraeli régészeti leleteket, héber könyveket, izraeli és külföldi relikviákat, tárgyakat mutat be, a zsidó hagyomány nemzedékeken átöröklődő örökségét szimbolizálva az épület fenntartójának szándéka szerint. A központ így lesz a részben szellemi-, spirituális-, részben tárgyi-, anyagi örökség megtestesülése és a kettő elválaszthatatlanságának jelképe.

Az épület sokkal inkább egy tömegszerű objekt, mint hagyományos homlokzatok által közrefogott térlehatárolás. Ez elsősorban a két hengeres toronynak köszönhető, melyek minden irányból nézve kimozdítják a kétdimenziós homlokzati síkokból az épület látványát, és viszonylag kis léptéke ellenére, ennek is eredményeképpen monumentális összhatást tudott elérni a tervező. Az épület geometriájának kompozíciós struktúrája Rudolf Arnheim elmélete⁴⁹ alapján három fő rendszerre bontható fel. Az első a gravitációs erőnek engedelmeskedő önsúly és stabilitás viszonya. Esetünkben a gravitációs egyensúlyt elsősorban az épület alsó felét egységbe foglaló téglatest forma teremti meg, amelyet a két torony rendhagyó, lefelé szűkülő tölcseireinek vertikális erővonalai „szegeznek” a talajhoz (17. kép). A tömegkompozíció egy erős horizontális sík mentén válik ketté az alsó hasáb és a felső két torony között. Amíg az alsó tömeg a talajba „kapaszkodik”, addig a két torony az ég felé tárul ki. Ezáltal az alsó és felső szint szinte szétfeszíti az épületet, az annak az alsó harmadánál végighúzódnó „vágósík” mentén.

A vizualitás második szintjét a homlokzati felületek koordinátarendszerébe illeszkedő elemek halmaza határozza meg. Az alsó tömeg mind a négy homlokzati síkján egy-egy központi fókusz jelenik meg. Az északi oldalon a főbejárat üvegezése a teljes felület kétharmadát nyitja meg, aminek egy közepén elhelyezett oszloppárral ad hangsúlyos fókuszt (16. kép). A két oldalsó homlokzat esetében keleten a frigyszekrény, nyugaton a konferenciaterem pulpitusának szintén henger formájú kitüremkedése (22. kép), míg a hátsó, déli homlokzaton egy szabályos

⁴⁹ Vö. Arnheim, Rudolf: *The Power of the Center. A Study of Composition in the Visual Arts*, University of California Press, London, 1988, 195-200.

négyszög alakú nyílás jelöli ki a középpontot (21. kép). Amíg az épülettömeg alsó harmada egyértelműen centrális kompozíciókból építkezik, addig ehhez képest a felső toronypár egy rendkívül domináns bifokális hangsúlyt teremt, további kontrasztot teremtve fent és lent között.

A geometriai rendszer harmadik, legelvontabb dimenziója a központi erő. A centrális fókusz kérdése leginkább az alaprajz (19. kép), illetve a belső térszerkezet kialakításában bír kiemelt jelentőséggel. A Cymbalista Központ geometriai és egyben funkcionális magja a főbejáratokat a zsinagóga és a konferenciaterem helyiségeivel összekötő fogadótér, mely egyben az épület feltárásának első stációja is. Amint a liturgia, illetve a tanulás tereibe lépünk tovább egy-egy új univerzumba érkezve, ez a központi mag nemcsak a mozgás által tolódik el, de a zsinagóga és konferenciaterem lokális súlypontja a szellemi szférák funkcionális középpontjává is válik. Az absztrakt tengelyek, mely a központi és a lokális súlypontokat kötik össze, a terek szimmetriájával karöltve teremtik meg az egyensúlyt az épületben, mintha az csak egy mérleg két tálcájának a szakralitás, spiritualitás és a tudomány, tanulás azonos súlyai alatt lebegne (28. kép).

Amíg a külső látvány, az épület látás általi befogadása elsősorban vizuális kérdés, addig a belső tér a mozgás által válik befogadhatóvá, feltérképezhetővé, azaz élményszerűvé. A vízszintes erővonalak és a központi erő az emberi érzékelés által lépnek kölcsönhatásba, Botta pedig ezeket az elveket hasznosítja maximálisan a tömeg, a homlokzat és az alaprajz rendszerében, amikor az épület architektúrális rendszerét kialakítja. A két hosszoldal közepén találhatóak a központ kapui. A főbejárat az északi oldalon van, jelentőségét a nagyobb homlokzati megnyitás, és a közepén elhelyezett két szimbolikus oszlop jelöli ki (16. kép). A legendás Jákin és Boáz ősi jelekként fogalmazzák meg a „világ közepét”, összekapcsolva a három kozmikus szférát, égit, földet és alvilágot, mintegy kijelölve a szent teret.⁵⁰ A külső és belső teret elválasztó kapu szerepe kiemelkedő fontosságú a szakrális térnél, mert az szimbóluma és közvetítője is a profán és szakrális közötti átmenetnek: „A templombelsőbe vezető ajtó arra utal, hogy itt megtörik a térbeli folytonosság. A két tér között emelkedő küszöb a két létezési mód, a profán és a vallásos közötti szakadékot is jelzi [...] a két világot elválasztja, és az a paradox hely is, amelyen e két világ találkozik, és amelyen létrejöhet az átmenet a profánból a szakrális világba.”⁵¹

A főbejárat zónáját nyitott, de fedett térként fogalmazza meg a tervező, melyet üvegfallal választ csak el a belső és külső tértől, mely megoldásban a vesztibulum antik építészettörténeti előzménye ismerhető fel. A közepén nyíló kétszárnyú ajtón át az épület fogadóterébe érkezik a

⁵⁰ Vö. Eliade, Mircea: *A szent és a profán*, Európa Kiadó, Debrecen, 1987, 31.

⁵¹ Uo. 19.

belépő (20. kép). Ebből a kevésbé megvilágított átmeneti térből, a derengő árnyékvilágból nyílnak meg a természetes fényben fürdőző fő funkciók helyiségei az épület keleti felében elhelyezkedő zsinagóga szakrális és a nyugati oldalon található világi használatú konferenciaterem profán tere, valamint a déli végén a másik, alárendeltebb bejárat is (21. kép), kijelölve az épület észak-déli tengelyét.

A szögletes belső terek, falak szigorúságát a nyugati konferenciateremben és a keleti oldalon a zsinagóga terében is, egy-egy íves kitüremkedéssel bontotta meg a tervező. Amíg a szakrális térben a frigyszekrény, amely a legszentebb hely is egyben, ad központi hangsúlyt, addig a világi térben egy nagyobb sugarú ívet húzott ki a tervező a pulpitus egyetlen fókuszát kijelölve a helyiségben (19. és 22. kép). A zsinagóga szabályos négyzet alapú tere egyértelműen idézi fel a jeruzsálemi Szentély szentek szentjének kocka kubusát, amelyet az előadóteremben megismételve, a tervező egyenlőségjelet húz a két funkció között, kihangsúlyozva a judaizmus dualista eszmeiségét. A zsinagógaterem belsőépítészeti elrendezése a középkori zsinagógáknál megismert centrális elrendezést követi (23. kép), elválasztva a keleti falba süllyesztett frigyszekrényt (27. kép) a bimától. A zsinagóga egylégterű, nincs leválasztva külön rész a nők számára, csak jelzésértékű paraván áll rendelkezésre, annak ellenére, hogy egy ortodox zsinagógáról van szó. A konferenciaterem berendezése a korszerű funkcionális igényeket elégíti ki, egynézetű berendezési sémával az előadói pulpitus irányába.

Az alaprajzi elrendezés és az épület tömege teljes harmóniában van egymással, ami az architektúra öszinteségét fokozza, hiszen akár a rajzolt térből, akár a valós formából indulunk ki, azonos megállapításokra juthatunk, igaz a négyzetekből és körökből precízen szerkesztett alaprajzhoz látványosabb tömeg-, és homlokzatképzés társul. Az épületegyüttest összekapcsoló téglalap téglatestté válik, a két fő funkcionális egység négyzetei először kockává, térré, majd tölcserré változva pedig az ég felé nyílnak meg (24. és 25. kép). Az üvegezett „boltozat” közepén megismétlődik a termék alaprajzi méretével azonos felület, kvázi felvetítve az emberi szintet az égi szférába. A formailag is izgalmas látványú megoldás vallásfilozófiai zsenialitása mellett, funkcionálisan is hasznos elem, hiszen így a közvetlen napsütés okozta fény-, és hőterhelést is csökkenteni tudja.

A két fő egységet magába foglaló alaptömeg északi oldalának nagyobb üvegezett megnyitása miatt, ez a befoglaló forma egy asztalt is megidéz. Emiatt a fő homlokzati nézetben a két fő funkcionális egység tölcserré formált héjai akárcsak kelyhekként helyezkednek el az asztalszerű alsó szint felett (16. és 21. kép). Rendhagyó arányai miatt, ez a két „serleg” bástya szilárdsággal képviseli azt a tervezői szándékot, és azt a megbízói elvárást is, hogy az épület landmarkként kerüljön megfogalmazásra, és többszörös szimbólumrendszerével, ikonszerű,

jellegzetes formájával egyértelműen képes legyen a funkcionális elvárásokon felül is erős üzenetet közvetíteni. A déli oldal zártabb homlokzatképzésénél a tervező kihasználta a másodlagos funkciók formai lehetőségét, és a minimális megnyitásoknak köszönhetően, még erősebben jelenik meg az archaikus karaktere az épületnek, ahogy azt a kortárs európai példán is láttuk. Léptékében, formavilágában és anyaghasználatában is az antikvitas tömörségét idézi, bibliai építmények, ókori kultúrák épületeinek, vagy épp középkori erődítmények benyomását keltve (21. kép).

Az épületegyüttes belsőépítészeti megoldásai harmóniában vannak az épület építészeti megoldásaival, egyértelművé téve, hogy építészet és belsőépítészet tervezése közös koncepción alapul, azok egymást kiegészítik. A tartozékok, világítási megoldások, beépített és mobil bútorzat, mind funkcionális elvek alapján, minimalista esztétikával a legmagasabb minőségben készültek el, és az épület letisztult geometriáját követik, miközben teljes mértékben az épület tereinek alárendelve kerültek megfogalmazásra. Nemcsak formailag, de anyaghasználatukban is diszkrét, visszafogott belsőépítészeti megoldásokat, textúrákat látunk (20. és 23. kép).

A konoid alakú tornyok terébe lépők felfelé, fény irányába forduló tekintetét ezek a minimális építészeti eszközökkel megfogalmazott belső elemek terelik a termek fókuszpontjaihoz, a zsinagógában a frigyszekrényhez, az előadóteremben pedig a pulpitushoz. A zsinagógában a tipikus szakrális komponensek letisztult formában mind megtalálhatóak: frigyszekrény (*áron kodes*) a Tóra-tekercekkel, az örök láng (*nér támid*) a Tóra szekrény mellett, Tóra olvasó emelvény (*bima*), illetve előimádkozó állvány is van a frigyszekrény közelében. A frigyszekrényt szándékosan túlméretezett, archaizáló, héber feliratos kőtáblával (27. kép) helyezi történelmi, bibliai kontextusba a tervező, egyértelműen a beavatottakat megszólítva: שויתי יהוה לנגדי תמיד.⁵² A frigyszekrény körüli homlokzati megnyitásba csiszolt fehér onyx kőtáblák kerültek, melyek éteri fényforrásként keretezik a Tóra-tekerceket. A padló teljes felületét átfogó fekete burkolat éjjeli víztükörként megfogalmazott megoldása további transzcendens vizualitást generál a belső térben. A natúr fa bútorzat ezen a padlófelületen, szinte hajóként lebeg, ahogy a térfalak reflexiója is elbizonytalanítja a szabályos geometria merevségét.

A tervező koncepciójának megfelelően, a homlokzatok és a belső tér egységes és minőségi anyaghasználattal valósultak meg összhangban a reprezentatív, szakrális funkcióval és az épület központi elhelyezkedésével. A természetes anyagok a matéria valódiságáról biztosítják az érzékelést, és koruk, történetük révén az időt is megjelenítik.⁵³ A tervező a homlokzati

⁵² „Szüntelenül az Örökkévaló van szemem előtt” részlet a Zsoltárok 16:8-ból

⁵³ Vö. Pallasmaa, Juhani: *A bőr szemei*, Typotex, Budapest, 2018, 23.

kőelemek méretével és struktúrájával hangsúlyozta a tömegek geometriáját (26. kép). Az alsó, közös tömb esetében az asztallapszerű platónál fordul át először a rakási struktúra függőleges irányba. A kőburkolat leglátványosabban a két főtömeg tölcserként kiszélesedő részein jelenik meg, ahol a kő rusztikusan rakott struktúráját a fény-árnyék hatás emeli ki és tartja „mozgásban”. A négyzetes alapú tömeg felső végén szabályos körben záródó peremei ismét csiszolt, zárt burkolatot kaptak, az alsó peremnél galambdúcokat idéző koszorúval. Az egységes kőburkolattól két helyen tér el a tervező a homlokzatoknál: a főbejárat oszlopai (16. kép) és a zsinagóga külső falában a frigyszekrény majdnem fehér kőburkolata (22. kép) adnak további hangsúlyokat az épület szakrális jellegének. Az épületkomplexum belső terében aransárga kőburkolatot alkalmaz a tervező, melyet egységes struktúrával, felülettel, méretben alakítanak ki. A padló teljes területet átfogó selyemfényű, fekete burkolatának misztikus hangulata kontrasztos egységet alkot a barátságos belső textúrákkal, színekkel, meleg, natúr faburkolatokkal.

Ha megvizsgáljuk, hogy az építész filozófiájában⁵⁴ megfogalmazott keretrendszeren belül, milyen tézisek teljesültek, akkor a következőket láthatjuk:

I. az adott épület tervezése, egyben építészeti helyszín teremtését is jelenti

A szentföldi lokáció önmagában más dimenzióba helyezi a tervezési területet. A tervező a viszonylag kis területen maximálisan kamatoztatni tudta ezt az elvet, hiszen a megvalósult épület pozíciója és léptéke is harmóniában áll az épített és természetes környezetével. Be tudja tölteni azt a szerepét, amelyre hivatott, azaz az egyetemváros centrumában emblematisztikus építészeti jelként, fizikai és szellemi igazodási ponttá vált.

II. a városi környezet egyben a társadalmi, kulturális jelenségek kontextusát képviseli

A Cymbalista Központ mellett, hogy fizikai terével, tömegével illeszkedik a környezetébe, atmoszférájával, közel-keleti karakterével kulturálisan és történelmileg is beágyazódik a helyszínbe. A judaizmus sok ezer éves, eszmeiségét, hagyományait pedig, a tudomány és szakralitás szimbiózisával fogalmazza meg a tervező. A kör alakzatnak, illetve annak térben kiterjesztett formáinak a szakrális épületek esetében komoly hagyománya van. Egy jellemzően rácsszerkezetű városi szövetben, a kör mindig különleges pozíciót jelent, melyhez a profántól

⁵⁴ Botta, Mario Architetto: *Philosophy*, 2016, URL: <https://www.botta.ch/en/PRINCIPI> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

eltérő státusz is párosul.⁵⁵ Ahogy például Róma városi szövetében az Angyalvár, Colosseum és a Pantheon⁵⁶ kiemelt pozícióját is kijelöli azok formája, úgy Botta épületének is többletjelentést biztosít a hengeres tornyok markáns látványa a tel-avivi kampusz középpontjában.

III. a fény szerepe a tér és építészet érzékelésének alapja, ritmust, hangsúlyt, egyensúlyt ad, teljessé teszi az épületet, ennél fogva a legelső lépés a fény tervezése

Az épület precízen kidolgozott fény-árnyék játéka szellemesen és méltón reagálja le nemcsak a funkcionális és fenntarthatósági szempontokat, de olyan erős spirituális karaktert is teremt, amit bátran lehet Mario Botta specialitásának nevezni.

IV. a gravitációs erő, mely az épületet a talajhoz kapcsolja, megteremti az egyensúlyt

Az épületegyüttes alaptömege teremti meg az egyensúlyt a fent és a lent között. Ez a higgadt, oltárkőszerű idom kapcsolja össze az istenit jelképező, ég felé nyíló kelyheket az ősi föld valóságával.

V. a geometriával elérni a terek egyensúlyát, karaktert és értelmet adni ezáltal

A Cymbalista Zsinagóga épülete végletekig leegyszerűsített geometriai terekkel, formákkal operál. Ezzel nemcsak ikonikus karaktert teremt, de az összetett szimbolikája, judaizmusban gyökerező esszenciális esztétikája mély, rejtett, időtlen szellemi tartalmakat is vizualizál.

VI. természetes anyagok használata, melyek stabilitást és minőségi érést biztosítanak

Az épület minden felületét természetes anyagok, natúr textúrák borítanak. Amellett, hogy látványukkal kiemelkedő minőséget teremtenek, taktilis élményt is kínálnak. A természetes anyagok, megoldások időtállósága és azok felhasználási módja tudja az épületet a szent tér időtlen dimenziójába emelni.

⁵⁵ Vö. Arnheim, Rudolf: *The Power of the Center. A Study of Composition in the Visual Arts*, University of California Press, London, 1988, 201.

⁵⁶ A Pantheon esetében nemcsak a centrális forma, de még annak titokzatosságot sugalló okulusza is fontos előképe a Cymbalista Központban alkalmazott megoldásnak, amivel a centrumban jut be a belső térbe a természetes fény.

VII. az emlékezet fontossága kiemelkedő, a múlt értékeinek aktualizálásával értékes örökségünket tudjuk újra birtokba venni

Mario Botta nemcsak formai tökéletességre törekedett, hanem arra is, hogy a judaizmus hagyományait, örökségét megőrizve, azokat újrainterpretálja. A szakrális tér számos elemében a legősibb megoldásokat alkalmazza, miközben az egyedi formai megoldások mellett (négyzetes tér, liturgikus elemek, bejáratok oszlopok, indirekt zsidó szimbólumok stb.), szellemi kísérletekre is képes volt (világi-vallási párbeszéd újszerű megfogalmazása). A nagyvonalú terek, fény-árnyék játék és a natúr anyagok, textúrák eszköztárával alkot újat és teremti meg az ősi atmoszférát, hogy ezáltal a hagyomány láncolata Izrael földjén összekapcsolódjék.

VIII. az építészet esztétikai minősége erkölcsi jelentéstartalommal teljes, hogy élő értéket teremtsen

Botta az építészeti esztétikai minőség mellett, arra is törekedett, hogy azt jelentéstartalommal is megtöltse. Így azon túl, hogy egy látványos landmark született meg az egyetem szívében, egy élő, az egyetem által jól hasznosítható helyszínnel is gazdagabb lett a Tel-Aviv Egyetem mindenkori közössége. Nem az európai mementó-zsinagógát látjuk, hanem a judaizmus élő hagyományát, tudományos előadásokkal az egyik térfélben, spirituális áhítattal a másikban.

Kortárs zsidó szent tér

A szakrális térnek, amely a szent tér liturgikus funkcióval bíró halmazában helyezkedik el, számos univerzális jellegzetessége mellett vannak olyan „rejtett” alkotóelemei, amelyek csak a beavatottak számára bírnak jelentőséggel, amelyek csak számukra dekódolhatók, értelmezhetők. Univerzális karakterre jó példa a fény tudatos térbeli alkalmazása, amivel a profán és szent tér egyértelműen kettéválasztható. A beavatottságra pedig a zsidóság esetében a szent szövegtől, illetve annak tartalmára utaló dekorációktól (26. és 27. kép), az olyan építészeti hagyományokig, mint Jákin és Boáz megidézése (16. kép), találunk példákat.

A szent tér és kortárs építészet kontextusában a beavatottság több rétegével szembesülünk. A kortárs, modern építészet nyelve is zárt, a maga elvontságában eltávolodik a hétköznapi és a múlt építészeti nyelvétől, a szent tér vallásfilozófiai dimenziója pedig mindig egy sajátos fogalomkörökön belül, egyedi nyelven közelít a megismerés felé: „»a filozófiát [...], amely abban a nagy könyvben van megírva, amely mindig nyitva áll előttünk (én univerzumnak nevezem) [...], nem lehet megérteni, hacsak meg nem tanuljuk először a nyelvet és a betűket,

melyekkel íródott«, azaz »a háromszögeket, a köröket és más geometriai alakzatokat.«⁵⁷ A kortárs építészet is beavatottságot igényel, amely általánosságban a modern kategóriájával van összefüggésben, hiszen az új, mindig valamilyen más nyelven próbál megszólalni az addigihoz képest.

Mario Botta esetében is valami hasonlót látunk. A Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ épülete eltávolodik a megszokottól, formai megoldásaival nemcsak megkérdőjelezi a „rég” világát, de ezáltal újra is értelmezi a zsidó szakrális teret. A Botta-nyelven „írt” zsinagóga építő-szavai a bottai szótárból kikereshetőek, a Botta-univerzumban tökéletesen olvashatóak. Érteni viszont csak azok tudják, akik „beszélnek” a kortárs építészet nyelvét, és/vagy tájékozottak a judaizmusban. Arra már számos példát láthattunk, hogy a zsidó szent tér formai sajátosságai mennyire flexibilisek, és ez ilyen formában igaz a kortársi értelemben vett modern szakrális építészetre is. A modern, illetve kortárs fogalomkörén belül a szent tér megfogalmazása kapcsán előkerülő képlet talán legfontosabb eleme a minőség. Minőségre való törekvés minden értelemben, de legfőképp a profán és szent különbözőségét alapul véve kísérli meg Botta, hogy eljusson az ismerttől, a hétköznapi valóságtól az ismeretlenig, a metafizikai, illetve transzcendens dimenzióba.

Az épület szakrális jellegét, mély gyökereit a judaizmusban misztikus atmoszférája is jelzi. Az antikvitást megidéző, időtlen formanyelven megkomponált épület a mindenkori Izraelt akarja és tudja is reprezentálni. Mario Botta a metaforákkal, szimbólumokkal átszőtt épületében a puritán építészeti nyelvet, szellemes részletmegoldásokkal gazdagítja. Az épület monumentális megjelenése kettős szerepet tölt be: szakrális áhítatot sugall, és több ezer éves, ma is élő emlékezetet hordoz. Erről a jól érzékelhető szimbolikus jellegről, a formai és tartalmi harmóniáról írt Gabriele Cappellato: „A szoborszerű külső megjelenés és a két torony szokatlan arányai méltóságot adnak az épületnek - annak ellenére, hogy maguk az egyes tömbök nem túl nagy méretűek. Az építmény titokzatos, totem-szerű megjelenése egyszerre kétféle módon kommunikál a környezetével és a használókkal: korának tükré és egyben sok ezer év emlékezetének hordozója is.”⁵⁸

Azt láthattuk, hogy melyek azok a formai keretek, amik a közösségi-nemzeti identitás megőrzését segítik a hagyományok megtartásával és gyakorlásával, de van az identitásnak számos olyan összetevője, ami megfoghatatlan, spirituális, absztrakt filozófiai karaktereket hordoz. Ennek az egyik kulcsa a zsidóság emlékezéshez és emlékeztetéshez fűződő rendkívüli

⁵⁷ Galilei, Galileo: *Il Saggiatore*. Sosio, Libero (szerk.), Feltrinelli, Milano, 1965, 38., In: Ginzburg, Carlo: *Nyomok, Bizonyítékok, Mikrotörténelem*, Kijarat Kiadó, Budapest, 2010, 30.

⁵⁸ Cappellato, Gabriele: Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ, *Új Magyar Építőművészet*, 2000/1., 36.

ragaszkodásában rejlik. A *Tanakh*-ban az emlékezz (*zahor*) szó 169 alkalommal szerepel.⁵⁹ *Par excellence* a zsidóság emlékezetkultúrájában öltött új alakot a kollektív emlékezet módszertana: „Őrizd meg és emlékezz, egyetlen parancsolatban.”⁶⁰, mellyel Izrael már népként tett szert a folytonosságra. A múlthoz fűződő viszony tekintetében a szent tér, mint forma az emlékezőképesség művészetében ugyanaz, mint ami az időbeliség az emlékezés kultúrájában.⁶¹

Befogadás - élmény

Mario Botta a Cymbalista Zsinagógával véleményem szerint, egyszerre képes korszerű nyelven, művészi igényességgel megfogalmazni azt a szellemi és spirituális kontinuitást, ami a judaizmus gerincét adja, és ugyanakkor reflektálni is tud a jelenkor vallásfilozófiai jelenségeire és az építészet szellemi és környezeti kihívásaira is.

A tömegformálás során többszörös szimbólumrendszerrel és direkt utalásokkal is találkozunk, melyek egyértelműsíthetik a szakavatott számára, hogy egy zsinagógával, de legalábbis egy zsidósághoz kapcsolódó épülettel állunk szemben, még akkor is, ha a héber nyelvű feliratoktól⁶² (26. és 27. kép) eltekintve, konkrét zsidó ikonográfiát nem találunk. A szimmetriában visszaköszön a páros törvénytábla motívuma, a bejáratnál elhelyezett oszlopok pedig a rejtélyes eredetű salamoni templombejárat oszlopait idézik fel: Jákint és Boáz (16. kép). Az ünnepi asztalt megformázó alaptömegben álló kelyhek, mécsesek, vagy éppen Tóra-koronák párosai (21. kép) szintén szorosan kapcsolódnak a judaizmushoz. A zsinagóga keleti falán, kívülről is egyértelműen beazonosítható elemként jelenik meg a frigyszekrény hengeres tömege (22. kép), ami a Tóra-tekeres építészeti szobra is, de a toronypár mellett, a két főbejárat oszlop egyedi arányai is felidéznek a Tóra-tekeres páros jellegét.

A zsinagóga termében sűrűsödik össze mindaz, amit építészet nyelvén meg lehet fogalmazni zsidó szakrális tér kapcsán (23. kép). A tér, a textúra és az arányok együttese kelti életre azt a multiszenzoriális élményt,⁶³ ami a transzcendens atmoszféra megteremtéséhez szükséges. Ebben a képletben az a rendkívül szellemes építészeti kialakítás játssza a főszerepet, hogy a tervező a termék padlóját felemelve, azokat megismételve összekapcsolja a földet az éggel (29.

⁵⁹ Vö. Yerushalmi, Yosef Hayim: *Zachor: Jewish History and Jewish Memory*, University of Washington Press, Seattle, 1982, 23.

⁶⁰ Részlet a *Leká Dódi* sabbat-énekből, In: Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2018, 30.

⁶¹ Vö. Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2018, 31.

⁶² A homlokzaton a központ hivatalos neve (Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ) szerepel hébertül és angolul, mindkét oldalon, középen az egyetem logójával.

⁶³ Vö. Pallasmaa, Juhani: *A bőr szemei*, Typotex, Budapest, 2018, 59.

kép). Ez a fennkölt megoldás a fizikai valóságot, a múlandó emberi szintet köti össze a transzcendens isteni atmoszférával. Ráadásul teszi ezt úgy Mario Botta, hogy a tér közepéről felnézve – ahol a bima is áll és a tradicionális liturgia szerinti Tóra olvasás során ember és Isten találkozik, kommunikál – a terem alaprajzi méretét megismétlő zárt négyzetet tágítja a végtelenséget szimbolizáló körre, melynek fénynyílásaiból Isten ragyog ránk, mindenhatósága eláraszt minket. A kortárs zsidó szakrális építészet csodája ez a lehengetlően erős látványt nyújtó és szerkezetileg kompakt játéka a fizikai tér lezárásának és a szent tér transzcendens megnyitásának. Akár művészi indíttatású szerkezeti, építészeti poétikáról van szó, akár tudatos vallásfilozófiai reflexió bújik meg a megvalósult kialakítás mögött, a hatása rendkívüli és példaértékű.

Az ég felé tekintő nyílás szakrális hatását Eliade így fogalmazta meg: „...a bekerített szent területen léphet kapcsolatba az ember az istenekkel; kell lennie tehát egy felfelé vezető »ajtónak«, amelyeken át az istenek leereszkedhetnek a földre, és az emberek szimbolikusan felemelkedhetnek az égbe. [...] a szent tér alkotja a »nyílást« felfelé, és biztosítja a kapcsolatot az istenek világával.”⁶⁴ A judaizmus egyik legősibb és máig élő szimbóluma: a sátor is visszaköszön, ebben az esetben nem a XVII. századból ismert négy oszlopos technikát, vagy a fa zsinagógák sátorszerű fedését alkalmazva, hanem absztraktabb megoldással élve, lebegtetve ezt a tetőelemet a gyülekezet szakrális tere felett. A négyzet és annak tere a kocka pedig Salamon templomának legszentebb terét, a szentek szentjét (1Kiráj 6:20) is megidézi úgy, hogy közben modern technológiával megépített, kortárs szellemiségű térélményt is nyújt. Méretében egyenlőséget látunk lent és fent között, de szellemiségében amíg az alsó térfél a fekete padlón lebegő árnyékvilág, addig a felső éteri teret a végtelen körbe foglalt természetes fény tölti ki, a transzcendens által kitáguló szent, isteni világot megidézve. Az, hogy ezt a megoldást a világi előadóteremben megismétli, ahhoz az ősi hagyományhoz, a zsinagógának ahhoz az eredeti multifunkcionális karakteréhez nyúl vissza, amikor a tanulás és az ima tere egy volt (3. kép). A közös alaptömeg szempárként (28. kép) fogja össze a két egyenlő felét, a két egyenlő jelentőségű funkcióját az épületegyüttesnek egy ég felé néző távcsövet formázva a tornyokkal (24. kép), és képletesen összekötve az eget a földdel. Ilyen, ég és föld kapcsolódását szimbolizáló metafora Jákob lajtorjájára⁶⁵ is, aminek üzenete mélyen gyökerezik a judaizmus szent hagyományában.

⁶⁴ Eliade, Mircea: *I. m.* 20.

⁶⁵ „És álmodta: Ímé egy lajtorja vala a földön felállítva, melynek teteje az eget éri vala, és ímé az Istennek Angyalai fel- és alájárának vala azon.” 1Móz 28:12

Mario Botta, az egyetemváros szívében álló, absztrakt építészeti nyelven megfogalmazott alkotása esszenciálisan sűríti magába a judaizmus sok ezer éves hagyományait úgy, hogy azt közben stílusában és formavilágában is hiteles, kortárs alkotásként is definiálhatjuk. Szerethető léptéke, játékosság és szigorú rendszer határán álló kompakt szoborszerűsége az, amitől nem feszíti túl rendeltetéséből fakadó kereteit, és olyan landmarkká válik, ami időtállóan képes közvetíteni a judaizmus eszmeiségét. Ikonként megfogalmazott szakrális jellegét, kimagasló anyag és technológiai minősége is igazolja, mely kvalitást a funkció, a kiemelt pozíció, az építetői szándék és a tervezői válasz foglalja keretbe.

A Mario Botta mestere, Louis Kahn tervezte Gépészmérnöki Kar épülete és a Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központja egymástól látótávolságon belül vannak, így a Tel-Aviv Egyetem ma az építés tanár és tanítvány páros egy-egy rendkívüli alkotásával hirdeti a tudás megosztásának, mester és tanítvány rendkívül szoros kapcsolatában gyökerező, kiemelkedően fontos rabbinikus hagyományát is.⁶⁶

A zsidó szent tér képlete – konklúzió

Belső nézőpontból tekintve a zsidó hagyományok alapján a zsidó szent teret befogadó forma flexibilis, mindaddig tetszőlegesen alakítható, amíg az az elvárt, illetve kialakult funkcionális igényeket ellátja. A kortárs építészet nyelvét vizsgálva, Botta az absztrakcióval, tömör megfogalmazással nemhogy lecsupaszította a zsinagógaépítészet XIX-XX. század fordulójának pompázatos „csúcsteljesítményeit”, hanem ahogy azt az absztrakt képzőművészetben is láhattuk a XX. században, sokkal inkább egy rejtettebb vallásfilozófiai jelnyelvet alkalmazva hozott létre egy szimbolikus, esszenciális és elvontságában spirituális szent teret. A Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ magába foglalva a szent és profán tereit: az ortodox zsinagógát és a konferenciatermet, a judaizmus dualista szemléletét reprezentálja (28. kép). A központ őszinte épület abban az értelemben is, hogy nincsenek benne rejtett kulisszák, kint és bent korrelál, a fény és a ritmus jelöli ki a teret, valamint az absztrakt alaprajzi rendszer térbeli kivetülésén konzekvensen lekövethető térstruktúra miatt a látás és mozgás általi érzékelés nem vetélytársak, hanem kiegészítik egymást. „A Cymbalista zsinagóga az 1960-as években megjelenő építészeti fenomenológiai módszerből jött létre, amely arra törekszik, hogy láthatóvá tegye az épület létrehozásának módját, és a láthatón túlmutató fizikai

⁶⁶ „És ezt mondta Rabbi Hanina: Sokat tanultam a tanáraimtól és még többet a barátaimtól, de a tanítványaimtól többet tanultam, mint mindegyiküktől.” N.N.: *Talmud*, Taanit 7a:12, é.n., URL: <https://www.sefaria.org/Taanit.7a.12?lang=bi> (utolsó letöltés időpontja:2025.01.13.), saját fordítás

élményt nyújtson. Felismerhető, hogyan épült fel az épület [...] Ugyanez a helyzet az épület belsejével is, ahol a falak az épület szerkezeti igazságát tárják fel. Amikor elhaladunk az épület mellett, vagy belépünk abba, nem csupán a szemünkön keresztül érzékeljük, hanem más érzékszerveinken át is.”⁶⁷

Az egyetem munkatársai, diákjai olyan szellemi, spirituális központ köré szerveződött negyedben élnek, ami bár a tudomány egyik központja a világon, mégis büszkén vállalja fel a judaizmus vallási gyökereit és a zsidó szakrális élet élő jelentőségét azáltal, hogy nagy hangsúlyt fektetett az építészeti, művészi szempontok mellett arra is, hogy ezt a zsinagógát az egyetemváros centrumában építette meg. Véleményem szerint, ezzel a projekttel létrejött az a kivételesen áldott pillanat a tervezői-építetői-intézményi összefogás harmóniájának köszönhetően, aminek az eredménye egy olyan épület, ami a teremtettség érzetét kelti, hiszen ideális esetben a tervezőnek a hívő számára azt a látszatot kellene nyújtania, hogy a szent teret nem ő alkotta, hanem rátalált arra.⁶⁸

Röviden összefoglalva tehát, számos példát láthattunk a zsinagógaépítészet szinte végtelen, elsősorban formai diverzitására a kezdetektől napjainkig, melynek vissza-visszatérő forrása a hagyomány láncolatának garanciája, maga a judaizmus eszmeisége, illetve a zsidó szakrális építészet origója, a jeruzsálemi Szentély. A folytonosság biztosítékaként beazonosítottuk az állandó karaktereket és elemeket a zsinagóga belső terében, majd a szent tér transzcendens aspektusából kiindulva is megvizsgáltuk a zsidó szakrális tér jellegzetességeit, melyek végeredményben mindig egy fontos cél elérésében segítik a beavatottakat: „Megmaradni annak, aki vagy, esetünkben történetesen zsidónak, a babiloni fogságban is, vagy a galutban, bárhol, bármikor.”⁶⁹ Hiszen, ahogy Moses Mendelssohn megfogalmazta, a zsidóság vallási karakterisztikája, vizuális nyelve struktúrájánál fogva ellenáll az amortizációnak, azaz nem szolgál bálványimádást, és nem üresedik ki az absztrakció által.⁷⁰

A zsidó szakrális tér, a zsinagóga építésze és a judaizmusban betöltött szerepének jelentősége sok tekintetben értelmezési kérdésként merült fel az elmúlt évezredek vizsgált tanulmányokban. Az azonban kétségtelen, hogy a zsinagóga szerepe mindig is kiemelkedő fontossággal bírt a zsidó identitás, a zsidó közösségeket összetartó hit és szokások

⁶⁷ N.N.: *Historic Designation for TAU's Cymbalista Synagogue & Jewish Heritage Center*, 2022.07.28., URL: https://english.tau.ac.il/news/cymbalista_synagogue_historic_designation (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

⁶⁸ Vö. Gábor György: Dá lifné mi atá oméd: Tudd, hogy ki előtt állsz - lelkiesség és hatalom, avagy a szakrális tér funkcióváltozásai, *Utóirat Post Scriptum, Régi-új Magyar Építőművészet*, 2003/6, 33.

⁶⁹ Komoróczy Géza: A babiloni fogság – Egyéni és közösségi stratégiák az identitás megőrzésére kisebbségi helyzetben, In: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba, Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten*, szerk: Komoróczy Géza, Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 216.

⁷⁰ Vö. Roskó Gábor, Turán Tamás: *Képfogyatkozás*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004, 153.

áthagyományozásában, azok megerősítésében. Kijelenthetjük azt is, hogy a zsinagóga képes volt megőrizni eredeti funkcióit és egyben reflektálni a mindenkori szellemi (kulturális, társadalmi) kontextusokra is. Az, hogy a zsinagóga műfaja képes (volt) vizualizálni a judaizmus alakváltozásait az évezredek során, az annak is betudható, hogy a zsinagóga nem csupán egy építészeti műtárgy a maga szuverén esztétikájával, hanem konkrét funkciókkal és mindezek felett spirituális tartalommal is rendelkezik. Formai flexibilitása nemcsak a zsinagóga műfaj fennmaradásának, megújulásának jellegzetessége, de magának a zsidó népnek, a zsidó vallásnak, a judaizmusnak is sajátos karaktere. Ahogy a kommentárirodalom is mindig újragondolja a szent szövegeket és új értelmezéseket nyújt, miközben megőrzi, átörökíti a régit, úgy képes a Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ épülete egyszerre kortárs nyelven megszólalva új értelmezési lehetőséget adni a zsinagógaépítészet műfaján belül, és egyszerre illeszkedni a hagyomány láncolatába.

A szakrális tér formai és tartalmi változásai a judaizmus hagyományaiból és az adott közösség aktuális státuszából, körülményeiből táplálkoznak. Akár a történelem idővonalán, akár a térképen kiválasztva vizsgálunk meg egy zsinagógát, egy épület-műtárgyba sűrítve olvashatjuk ki az adott kor, illetve helyszín zsidó közösségének körülményeit, lehetőségeit, ideológiáját. A Cymbalista Zsinagóga miközben jelen időben szólítja meg a beavatottakat, az archaikus formavilágának, és a hagyomány láncolatába illeszkedő liturgikus és szellemi tartalomnak köszönhetően a múltat sűríti össze, és mint ahogy a zsidó történelemszemlélet a judaizmusban kitüntetett emléknapok köré rajzolt ciklikusságával a múltat megidézve folyamatosan újrajátssza, egyúttal jelenidejűvé is teszi azt.

Eddigi legnagyobb elismerésként a Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ épületét 2022-ben védetté nyilvánította az Izraeli Örökségvédelmi Hivatal, és ezzel Izrael legfiatalabb védett építészeti alkotása lett. A Tel-Aviv Egyetem szívében álló, nemzetközileg elismert központ egyszerre a tudományosság földjének szimbóluma, és a judaizmus több ezer éves hagyományainak, örökségének is élő hordozója. Bár az az építetői szándék beteljesedett, hogy az épület a társadalom világi és vallásos közösségei közötti párbeszéd tere, otthona legyen, ezzel segítve az egészségesebb, nyitottabb társadalmi fejlődést, szolgálva a zsidó közösségeket, zsidóságot, az emberiséget, sajnos a társadalmi szakadékok ma sem kevésbé mélyek, mint az építetői koncepció megfogalmazásakor.

Az, hogy a szent térnek létezik-e konkrét képlete, továbbra is teoretikus kérdés. Az azonban biztos, hogy Botta épületének esetében minden emberileg tervezhető alkotóelem rendelkezésre áll ahhoz, hogy létrejöjjön a csoda, azaz, hogy egy olyan transzcendens többletjelentéssel bíró helyé váljon a Cymbalista Központ, ahol a szent és a profán dimenziója élményszerűen válik

szét fizikailag, és fonódik egységbe eszmeileg. A Cymbalista Zsinagóga szent terének elméleti képletbe sorolható komponensek:

- Szentföld mint kiemelt helyszín
- dualista szemléletű judaizmus két alappillére: az oktatás, tanulás és a szakrális funkció egyenrangú félként fogalmazódik meg
- történelmi reflexiók, a hagyomány láncolatába illeszkedő tartalommal
- rekonstruált múlt formai és eszmei eszközökkel
- a zsidó szakrális tér funkcionális igényei teljesülnek
- beavatottság a vizualitás másodlagos üzenetei által (héber nyelv, Jákin és Boáz stb.)
- minőség legmagasabb foka, mind a koncepció, mind a megvalósítás szintjén
- az elvont építészeti nyelve, maga az absztrakció is a judaizmus eszméjéhez közelálló
- spirituális karakter a formai sajátosságai által, fény tudatos alkalmazása

A dolgozatomban beazonosítottam, illetve feltártam azokat a karakterjegyeket, amik „...akár közvetlenül, akár közvetett módon tükrözik a zsidó attitűdöt, vagy történelmi tapasztalatot...”⁷¹ a zsidó szakrális építészetben a kezdetektől napjainkig, valamint a Cymbalista Zsinagóga elemzésével igazoltam azon hipotézisem, mely szerint a zsidó szakrális tér a kortárs építészet nyelvén is hitelesen megfogalmazható, és a judaizmus szent terének vizuális manifesztációja korszakok és építészeti formanyelvek felett álló műfajként értelmezhető. Talán az egyetlen összetevő, ami egyedülként hiányzik a kortárs építészet alkotóelemeinek készletéből az nem más, mint az idő, még akkor is, ha a Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ időtállóságához és időtelenségéhez nélkülözhetetlen materiális és immateriális minőség rendelkezésre áll. Botta zsinagógájában, a bimán állva, és felfelé, a megnyíló ég felé tekintve (29. kép), még a beavatottság élménye is megtapasztalható, mert ahogy Rabbi Azriel fogalmaz: „Minden hely, ahonnan az ember ég felé emeli tekintetét, a Szentek Szentje...”⁷²

⁷¹ Klein Rudolf: Kortárs építészet és judaizmus, *Utóirat*, 2004/5 IV. évf. 22, 10.

⁷² Madeyska-Pawlikowska, Anna: *Világok határán*, In: Rappaport, Slomo-Zanvl: *Dybuk, világok határán*, Austeria Kiadó, Budapest, 2008, 22, fordította: Harsányi Zsolt

Felhasznált szakirodalom

ANU: *Zsinagógák terme*, é.n., URL: <https://www.anumuseum.org.il/synagogue-hall/> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.)

Arnheim, Rudolf: *The Power of the Center. A Study of Composition in the Visual Arts*, University of California Press, London, 1988.

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2018.

Avineri, Shlomo: *A modern cionizmus kialakulása*, Századvég Kiadó, Budapest, 1994.

Bleich, J. David: *Contemporary halakhic problems* Volume I, Ktav Publication House, New York, 1977, saját fordítás

Botta, Mario Architeti: *Philosophy*, 2016, URL: <https://www.botta.ch/en/PRINCIPI> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

Cappellato, Gabriele: *Cymbalista Zsinagóga és Zsidó Örökség Központ, Új Magyar Építőművészet*, 2000/1.

Cohen, Richard I.: *Jewish Icons and Society in Modern Europe*, University of California Press, Los Angeles, 1998.

Cymbalista, Norbert: *Why Did I Want to Build a Synagogue?*, 2000, URL: <https://en-heritage.tau.ac.il/inauguration> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.)

Donin, Hayim Halevy: *Zsidónak lenni*, Göncöl Kiadó, Budapest, 1998.

Eliade, Mircea: *A szent és a profán*, Európa Kiadó, Debrecen, 1987.

Flavius, Josephus: *Antiquitates Judaicae*. III. 7.7., In: *The Genuine Works of Josephus Flavius the Jewish Historian*, Whiston, William (szerk.), London, 1737, URL: <https://penelope.uchicago.edu/josephus/ant-3.html> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória, Strbik Andrea (szerk.): *A zsidó Budapest*, Városháza, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.

Galilei, Galileo: *Il Saggiatore*, Sosio, Libero (szerk.), Feltrinelli, Milano, 1965, In: Ginzburg, Carlo: *Nyomok, Bizonyítékok, Mikrotörténelem*, Kijarat Kiadó, Budapest, 2010.

Gábor György: *Dá lifné mi atá oméd: Tudd, hogy ki előtt állsz - lelkeség és hatalom, avagy a szakrális tér funkcióváltozásai*, *Utóirat Post Scriptum, Régi-új Magyar Építőművészet*, 2003/6.

Ginzburg, Carlo: *Nyomok, Bizonyítékok, Mikrotörténelem*, Kijarat Kiadó, Budapest, 2010

Hecker, Zvi: *Synagogue in the Negev Desert*, 1967–1969, URL: https://www.zvihecker.com/projects/synagogue_in_the_negev_desert-60-1.html (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.)

Kaswaller, Pietro: Az ókori zsinagógák alaprajza és funkciói, *Studia Biblica Athanasiana*, Vol.16, 2015.

Klein Rudolf: *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918, Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség*, Terc Kft., 2011.

Klein Rudolf: Kortárs építészet és judaizmus, *Utóirat*, 2004/5 IV. évf. 22.

Klein Rudolf: Kortárs zsinagógák történelmi összefüggésben, *Utóirat*, 2008/6. VIII. évf. 47.

Komoróczy Géza: *A babiloni fogság – Egyéni és közösségi stratégiák az identitás megőrzésére kisebbségi helyzetben*, In: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba, Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten*, szerk: Komoróczy Géza, Osiris Kiadó, Budapest, 1998.

Lang, Uwe Michael: What makes architecture „sacred”?, *Logos, Journal of Catholic Thoughts and Culture*, Vol. 17, 4, 2014, saját fordítás

Madeyska-Pawlikowska, Anna: *Világok határán* című előszava, In: Rappaport, Slomo-Zanvl: *Dybuk, világok határán*, Austeria Kiadó, Budapest, 2008, fordította: Harsányi Zsolt

N.N.: *A Landmark for Dialogue*, TAU, é.n., URL: https://english.tau.ac.il/campus/cymbalista_center (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.14.), saját fordítás

N.N.: *Award-winning Campus*, TAU, é.n., URL: https://english.tau.ac.il/award-winning_campus (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.)

N.N.: *Historic Designation for TAU's Cymbalista Synagogue & Jewish Heritage Center*, TAU, 2022.07.28., URL: https://english.tau.ac.il/news/cymbalista_synagogue_historic_designation (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

N.N.: *Talmud*, é.n., URL: <https://www.sefaria.org/texts/Talmud> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

N.N.: *What is Bauhaus?*, Bauhaus Center, Tel-Aviv, é.n., URL: <https://bauhaus-center.com/what-is-bauhaus/> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.14.)

Nora, Pierre: *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*. In: Uő. *Les lieux de mémoire*. I. La République. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1984, fordította: K. Horváth Zsolt

Otto, Rudolf: *A szent*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Pallasmaa, Juhani: *A bőr szemei*, Typotex, Budapest, 2018.

Roskó Gábor, **Turán Tamás**: *Képfogyatkozás*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

Sacks, Jonathan: *Kommentár*, In: *Grandparents and Grandchildren: Our Greatest Teachers*, Broder, Hillel (szerk.), 2024.05.09, URL:

<https://www.sefaria.org/sheets/563805.7?lang=bi&with=all&lang2=bi> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

Sacks, Jonathan: *Fire: Holy and Unholy*, é.n., URL: <https://rabbisacks.org/covenant-conversation/shemini/fire-holy-and-unholy/> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

Tabac, Alden: A Tel-Aviv Egyetem Cymbalista Központja az örökség része, *Jerusalem Post*, 2022, URL: <https://www.jpost.com/j-spot/article-713263> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

Tachau, William G.: The architecture of the synagogue, *The American Jewish Year Book*, American Jewish Committee; Springer, 1926–1927 / 5687, Vol. 28, saját fordítás

Thorpe, Harriet: Swiss architect Mario Botta's sacred buildings, *Wallpaper Magazin*, 2022, URL: <https://www.wallpaper.com/architecture/mario-botta-religious-buildings-exhibition-vienna> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.), saját fordítás

Xeravits G. Géza: *From Qumran to the synagogues, Selected studies on ancient judaism*, De Gruyter, Berlin/Boston, 2019.

Yale University Art Gallery: *Dura-Europos: Excavating Antiquity*, é.n., URL: <http://media.artgallery.yale.edu/duraeuropos/dura.html> (utolsó letöltés időpontja: 2025.01.13.)

Yerushalmi, Yosef Hayim: *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, University of Washington Press, Seattle, 1982.